

7. CONCLUSIONS

Coral Cuadrada

El plantejament d'estudiar la història d'un barri, des dels seus inicis fins al començament de la transició a través de les vivències, experiències i memòries de les dones té alguns antecedents i referents en treballs fets en d'altres indrets catalans, no és una novetat total en si. Potser el que representa una aportació més original, almenys en contrast amb les produccions de la historiografia del període considerat, és haver sabut —pensem— reflexionar, amb ulls de dones, sobre un barri com a entitat i abordar-la des de les múltiples perspectives que conformaren la vida de les veïnes de Torreforta des dels primers anys cinquanta fins als últims setanta del segle xx. Si anem a cercar en la bibliografia general sobre el franquisme, és interessant sospesar les opinions d'Aróstegui,¹ el qual, fa més de vint anys, assenyalava que l'interès per l'Espanya de Franco era un dels camps de recerca més sovintejats, més prometedors i, alhora, més problemàtics de la història contemporània. Ressaltava que les aportacions historiogràfiques sovint se situaven amb preferència en el temps del «primer franquisme», és a dir, fins als anys cinquanta, sobretot per qüestions d'accés a la documentació d'arxiu (amb les corresponents limitacions quan feien esment a persones vives), i no per cap tipus de racionalitat cronològica, fet que les situava fora del marc temporal establert per nosaltres amb relació a Torreforta, i que comportava, evidentment, un primer inconvenient pel que fa a la literatura històrica de caràcter general de referència.

Els problemes més comuns de la historiografia del franquisme vénen, en primer lloc, de les temàtiques tractades: el règim polític, els problemes culturals, l'oposició exterior i interior, els fluxos econòmics, les projeccions internacionals, l'exili... Són els estudis politològics els que ocupen un rang privilegiat en la bibliografia existent. I, en segon lloc, de les problemàtiques no visitades, en especial l'evolució social general del període que, en el nostre cas, hauria estat el més interessant a tenir en compte. En les seves pròpies paraules:

Lo que la historiografía del franquismo, en definitiva, no nos ha procurado aún, enmarañada como está en la perspectiva del corto plazo y en los entre-

---

¹ ARÓSTEGUI, J. (1992): «La historiografía sobre la España de Franco. Promesas y debilidades», *Historia Contemporánea*, 7, p. 77-99.

sijos políticos, es una *perspectiva sociohistórica* convincente de la significación del régimen y una valoración del cambio espectacular de la formación social española entre los años cincuenta y sesenta.²

Copsar aquest canvi era, en el nostre cas, una primera necessitat, una premissa indispensable, car érem conscients que la ruptura industrialitzadora dels anys seixanta esdevé la base de la formació social espanyola fins a la crisi actual i, sobretot, perquè és a partir d'aquest canvi quan creix Torreforta i els barris obrers coetanis. Un procés de fons que entranya el pas del capitalisme agrari oligàrquic a una societat industrial amb hegemonia d'una burgesia de nou format, acompanyada per unes també noves classes assalariades. Ara bé, si és cert que des de la nostra òptica d'anàlisi esdevenia primordial enfocar la societat obrera que serà la que conformarà el veïnat de Torreforta, els historiadors no havien fet el mateix, com expressava Borja de Riquer:

[...] un dels principals defectes de bona part de la producció historiogràfica que ha tractat el tema [de l'oposició al franquisme] és el fet d'haver-se centrat quasi exclusivament en l'estudi dels grups polítics i sindicals, defugint, de fet, tota anàlisi sobre les actituds i sentiments polítics de la majoria de la població.³

Un altre dels grans temes, com deia abans, és el de la transformació socioeconòmica d'Espanya en la segona meitat del segle xx. Malgrat que la història econòmica del canvi és ben coneguda, i l'evolució de certs grups socials —església, exèrcit—, en aquells moments, denunciava Aróstegui,⁴ encara mancaven estudis sobre el nou obrerisme o la pagesia:

La Historia social de la España en la época de Franco está realmente por hacer, a causa, tal vez, de los mismos espejismos que la excepcionalidad, persistencia y características del régimen y sus orígenes han deportado.

Com anirem veient, és una evidència que des de l'any de publicació de l'estudi d'Aróstegui fins ara, algunes de les mancances que posava en relleu l'autor s'han anat superant i s'han anat omplint els buits que aleshores feien que tingués un «moderat i esperançat optimisme». De l'època d'estudi, admetia que ja se'n coneixien múltiples minúcies, però sense idees clares sobre els processos clau que interessaven a la història constructiva i explicativa: la intensa transformació social, els problemes i els mites d'una cultura dirigida i reprimida, o la significació històrica de grups socials precisos i rellevants per a la història «interna» i «des de dins»:

---

2 *Ibidem*, p. 87, les cursives són seves.

3 DE RIQUER, B., CULLA, J. (1990), *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*. Barcelona: Crítica, p. 179.

4 ARÓSTEGUI, *op. cit.*, p. 94.

[...] el pequeño campesinado propietario, la población campesina desposeída andaluza, el nuevo movimiento obrero —sobre el que sorprendentemente existe tan poca bibliografía—, etc. El período se presta, desde luego, a excelentes estudios a escala de la vida local.⁵

En l'actualitat, aquesta necessitat peremptòria d'una història social contemporània per la qual advocava Aróstegui sembla gaudir de plena vitalitat. Una història social entesa com història del conjunt de la societat. És a dir, que no només estudia obrers o classes populars, sinó qualsevol aspecte que ajudi a entendre millor les característiques de la societat que tracta: el poder, els conflictes de gènere o les mentalitats, sempre integrats en una visió global. Treballs que expliquen que els quasi quaranta anys que durà el franquisme van tenir molt a veure amb l'important suport social —actiu o passiu— que assolí d'amplis sectors de la població, incloent-hi els treballadors disciplinats.⁶ El pròleg de l'important llibre de Molinero i Ysàs senyalava que l'interès sobre el període no havia estat acompanyat «de la proliferació d'estudis sobre els grups socials, i en particular sobre els treballadors»⁷, encara que en anys anteriors s'haguessin publicat treballs rigorosos sobre el moviment obrer, però en general a escales temporals o geogràfiques molt acotades.

Carrer sense asfaltar, Torreforta. Anys 70. Autor desconegut. AHT.

⁵ *Ibidem*, p. 96.

⁶ MOLINERO, C., i YSÀS, P. (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI.

⁷ *Ibidem*, p. 1.

L'atenció tardana al fenomen de les actituds socials no resulta distinta de la d'altres historiografies d'altres països que havien travessat experiències de guerra, feixisme i col·laboracionisme. A Itàlia, Alemanya o França, algunes de les versions de l'antifeixisme constituïren la clau de volta de la cultura política, el principal referent legitimador de les seves democràcies i el marc de referència de les historiografies nacionals. En contrast, la democràcia espanyola, i la seva cultura política generalitzada, no ha tingut com a element de justificació l'antifranquisme. Malgrat haver demolit els vells mites historiogràfics —experiència republicana, carències del socialisme, partit comunista— tal exercici no anà acompanyat de l'elaboració de noves propostes interpretatives. En no tenir un referent legitimador, la historiografia espanyola i catalana operà sobre un marc de referència inexistent, sense construir-ne un de nou. A aquestes condicions s'hi sumà una estesa voluntat social d'*oblidar* l'experiència franquista, fet que comportà que no hagi estat fins fa pocs anys que hagin sorgit actors socials que formulin noves preguntes sobre el passat dictatorial, en particular sobre les seves víctimes.⁸

La magnitud dels canvis viscuts en els anys del desenvolupisme, com s'ha pogut llegir, fou molt gran. Cinc milions de persones es desplaçaren dels seus llocs d'origen i s'establiren a les principals concentracions urbanes i industrials del país, especialment a les zones de ràpida expansió, amb conseqüències ben visibles: barraquisme, barris d'autoconstrucció (als anys cinquanta i seixanta) i barris de nova planta, producte d'una acció concertada especulativa, com ha estudiat en detall Esther Gutiérrez per a Torreforta, però amb el lloable exercici d'història comparada en què contrasta les dades del barri tarragoní amb el de la Mariola de Lleida o el de Plana Lledó de Mollet del Vallès. La manca de recursos econòmics provocarà que a moltes ciutats aparegui un creixement accelerat dels poblats de barraques, fins a tal punt que alguns autors han batejat la pràctica urbanística d'aquest període com la política del barraquisme.⁹

És un període marcat per la demagògia i la retòrica urbanística, el tret fonamental de la qual seria el de convertir l'habitatge en un element bàsic d'un discurs populista en què el *Caudillo* assoleix les característiques del gran constructor d'habitatge protegit. De l'observació detinguda d'aquesta propaganda edificadora es poden extreure varies conclusions: una, que el discurs de vencedors i vençuts, que predominà durant la postguerra, calà més del que s'ha valorat en molts aspectes (i destaquem, d'entre aquests, la configuració urbana, que allunyava els més humils del centre de les ciutats, on s'intentava una remodelació que constituís el reflex de la nova Espanya). Dues, el disseny dels llocs destinats a ser habitats per les classes treballadores respon a la

---

8 MOLINERO, C. (2003): «Memoria de la represión y olvido del franquismo», *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, n. 11, p. 25-33; i RUIZ, P. (2007): «Los discursos de la memoria histórica en España», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, <<http://hispanianova.rediris.es/m>>.

9 BOZAL, V., *et alii* (1975): «La cuestión urbana y la lucha de clases», *Zona Abierta*, n. 4 (estiu de 1975). Madrid, p. 27-42.

imatge que en tenien els seus antagonistes, fenomen que se seguirà reproduint fins al final de la dictadura de Franco, i que s'emmarca en el context més ampli del paternalisme autoritari adoptat per les autoritats franquistes en tot allò que feia referència als *productors*.¹⁰

Molt aviat es féu evident que les carències d'infraestructures bàsiques i d'equipaments socials no les resoldria la intervenció de l'Estat. La precarietat de l'existència d'aquests nous suburbis impel·lí els seus nous habitants a establir les primeres xarxes relacionals d'ajuda mútua per trobar casa i feina, la major part de les vegades basades en les xarxes familiars del lloc d'origen, fora de qualsevol control estatal o integració en la societat més enllà de la pròpia realitat obrera. A més, ràpidament, aquestes xarxes i les seves diferents maneres organitzatives —organitzacions catòliques obreres, associacions de veïns, assistents socials, cases regionals, etc.— van haver d'ocupar-se també dels problemes col·lectius que generaven els nous barris. Xarxes relacionals des de les quals es generaven elements d'identitat i solidaritat que possibilitaven l'emergència d'una cultura comunitària força independent de la resta de les cultures socials. Noves formes d'identitat que a més foren reforçades per l'homogeneïtat social dels nous barris. Hi havia la sensació que la ciutat havia estat construïda a la seva esquena, que eren *ciutadans de segona*, reduïts a la marginalitat. La impressió de viure fora de la ciutat reforçarà els lligams entre els veïns i contribuirà a la formació d'una consciència social forjada durant els anys obscurs i que naixerà com a fruit de percebre el barri com a lloc propi, en què un col·lectiu de persones plantava cara als mateixos problemes.¹¹

Les autores dels dos primers capítols, els corresponents a l'origen de Torreforta i el de la parròquia de sant Josep Obrer, estudiada per Anna Moya, que també ha fet la comparació amb d'altres parròquies semblants de Badalona, Mataró, Lleida o Madrid, tenen en comú la dificultat d'haver pogut trobar bibliografia àmplia sobre el tema, aspecte que les ha obligat a tenir en compte estudis parcials i, en el cas d'Esther Gutiérrez, a construir amb documentació primària, la història d'altres barris, com el de Plana Lledó. Així mateix, sabem que algunes parròquies de la diòcesi de Barcelona foren influenciades per la presència de militants obrers catòlics, resultat de l'estreta col·laboració dels mossens d'aquestes esglésies amb el moviment obrer de Barcelona. Es normalitzà la presència de cristians en les organitzacions obreres, fonamentalment a CCOO i al PSUC, la qual cosa és una clara mostra de la naturalitat amb què conviviren creients i no creients. En tot aquest procés, molts militants obrers catòlics no tan sols abandonaren l'església institucional, sinó que també deixaren la fe. Tota aquesta problemàtica, àmpliament estudiada a la tesi doctoral de José Fernández

10 GAVIRIA, C. (1972): «El paternalismo urbano», *Andalán*, n. 72, 1 de setembre de 1972, p. 8-9.

11 GARCÍA NIETO, M. C. (1990): «Marginalidad, movimientos sociales, oposición al franquismo. Palomeras, un barrio obrero de Madrid, 1950-1980», *Actas del Congreso Internacional «La oposición al régimen de Franco»*, vol. II. Madrid: UNED, p. 269-285.

Segura,¹² i de continguts realment interessants pel que fa als moviments catòlics i obrers del franquisme a Barcelona i voltants, ha trobat el seu ressò en les dinàmiques dels obrers i les obreres de Torreforta, l'actuació dels seus mossens i les vinculacions amb els naixents partits polítics i sindicats a la clandestinitat.

L'anàlisi dels barris obrers ens proporciona una excel·lent eina que, a tall de microscopi, ens permet descobrir les posicions de les classes populars vers el règim, i és també un clar indicador de com el franquisme, al contrari del que s'ha sostingut habitualment, es preocupà de la seva socialització política. En relació amb aquesta idea, resulta revelador observar el tipus de lligams que s'estableixen entre l'escola i la comunitat, com ha posat de relleu M. Pau Granados per Torreforta, amb l'aplicació de les diferents lleis d'educació i amb tot el relacionat amb els textos destinats a l'educació infantil. Del seu estudi atent s'obté la conclusió que, sovint, les obsessions fonamentals del franquisme, com el seu nacionalisme exacerbant, la seva identificació d'allò catòlic amb allò nacional, i la concepció jeràrquica i autoritària de la realitat social foren difoses reiteradament des dels textos escolars.

Els treballs sobre vida quotidiana desenvolupats han permès un apropament renovador i il·luminador sobre les experiències i actituds socials sota la dictadura. Aquests treballs permeten examinar les regularitats de l'existència de diferents grups socials i la intersecció entre les esferes pública i privada, restituint l'agència als subjectes i mostrant l'extraordinària diversitat de les actituds socials. La necessitat de retrobar una sensació d'ordre després de la Guerra Civil, la por a la repressió i la lluita per la supervivència física constitueixen els impulsos per a la recerca o construcció d'una normalitat que «havia de ser sense política».¹³ Aquest comportament portava implícita la idea d'oblidar l'enfrontament i una voluntat de reconciliació. Això implicava una actitud ambigua en front al règim, sense suposar-ne l'acceptació; podia, a més, expressar una voluntat d'aïllament i de no-col·laboració, però exclouia la idea d'oposició o de resistència activa. Una normalitat sense política que es traduí en un retir a la vida privada, però que es manifestà també en la construcció d'espais de sociabilitat apolític, com les bandes musicals o les desfilades de majorets, tal com exposa en el seu capítol M. Pau Granados.

Quant als treballadors, les conclusions genèriques estan en línia amb les de la major part de la historiografia, en el sentit d'assenyalar una hostilitat majoritària, encara que moltes vegades passiva, vers el règim. Les recerques mostren l'existència de mostres de dissentiment i protestes: transgressions de la moral del règim en la vida quotidiana, alentiment dels ritmes de producció en els llocs de treball, protestes legals i formes organitzades d'oposició. Aquest conjunt de pràctiques representen in-

---

12 *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*, defensada a la UB el 9 de noviembre de 2005, consultable a <<http://hdl.handle.net/10803/1984>>

13 SAZ, I., GÓMEZ RODA, A. (1999): *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*. València: Episteme.

dubtables formes de protesta i expressió de dissidència.¹⁴ Tenen un sentit d'identitat que es reforça per les mancances patides, en especial l'assistència sanitària i un servei de transport digne a preus assequibles. És a partir de la *crisi urbana* —en paraules de Manuel Castells— que es presenta quan l'Estat ha generat, mitjançant la seva política d'urbanisme, una sèrie de demandes que és incapaç de satisfer,¹⁵ quan sorgeix el moviment veïnal amb tota la seva força.

Estudis recents es dediquen a reflexionar sobre els moviments socials del tardofranquisme i la transició.¹⁶ Dins d'aquest marc, els assaigs que conformen el volum mostren un tipus de mobilització que, fins fa molt poc, havia estat desconegut a la historiografia. Els objectes d'anàlisi de la historiografia anterior foren els sindicats, partits polítics clandestins i, en menor grau, les associacions eclesiàstiques i el moviment estudiantil. Però actualment ha esclatat una explosió d'interès per altres espais importants de la mobilització popular, com el del moviment veïnal als barris. Des de principis del 2000 es començaren a publicar articles sobre associacions de veïns particulars, però no s'havien recollit en un sol llibre abans.¹⁷ Des dels orígens el moviment assolí el seu punt àlgid a finals dels anys setanta, entre la mort de Franco i les primeres eleccions democràtiques als ajuntaments de 1979. L'impacte que va tenir el moviment es degué a la seva creixent capacitat per mobilitzar i promoure una «cultura de la protesta» que uní barris distints. Però aquest impacte també vingué de l'evolució de les seves pròpies reivindicacions, des de millores concretes fins allò que Molinero i Ysàs anomenen una «lògica urbana alternativa». Fou una lluita per «crear una nova ciutat»¹⁸ la que transformà el moviment veïnal en un protagonista polític de la transició.

Fins aquí, el que he exposat seria intercanviable, serviria per a una història general (que encara és sinònim de masculina, amagat *el masculí* en l'universal asimètric i negador), o, a molt estirar, en alguns casos per a una història amb perspectiva de gènere, que és a la qual corresponen els tres capítols del llibre que he citat. Si entrem en la consideració de l'evolució dels estudis de dones (*women's studies*) fins als nostres dies, i ens circumscriuim als d'història i deixem de banda ja les qüestions inherents a la visibilització de les dones o a les dificultats d'altres temps d'incloure-les com a subjectes i/o objectes de l'estudi històric, per entendre que aquests són aspectes ja àmpliament superats, el que sí que he d'afirmar és que permet, la història de les dones,

14 REIG, R. (1999): «Repertorios de la protesta: una revisión de la posición de los trabajadores durante el primer franquismo», a SAZ i GÓMEZ, *op. cit.*, p. 37-76.

15 CASTELLS, M. (1977): *Ciudad, democracia y socialismo*. Madrid: Siglo XXI.

16 MOLINERO, C., YSÀS, P. (coord.) (2012): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició. Mélanges de la Casa de Velázquez*, <<http://mcv.revues.org/4503>>.

17 Hi ha una publicació semblant a Madrid, *vid* SÁNCHEZ LEÓN, P., PÉREZ QUINTANA, V. (2008): *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid: Los libros de la catarata.

18 MOLINERO, YSÀS, *op. cit.*, p. 24 i 27.

perspectives innovadores i enriquidores sobre el coneixement del passat, en constant reinterpretació i reelaboració. Si bé ja cap investigador seriós i honest seria capaç, avui en dia, de negar els indiscutibles avenços de la història de les dones al nostre país, des dels anys vuitanta fins a l'actualitat, també és cert que aquests treballs encara no es visibilitzen correctament en la historiografia actual. Crec, a més, que comença a ser l'hora de fer un pas endavant i que des de les nostres anàlisis històriques contribuïm amb eficàcia a l'elaboració de la Teoria Feminista, la qual es troba també en constant renovació, mostra inequívoca de la seva vitalitat.¹⁹ És per aquesta raó per la qual trobo indispensable plantejar en els nostres treballs el marc teòric del qual partim, com hem fet en la introducció d'aquest llibre, en la voluntat no només de fer història sinó també de construir teoria.

Veïns enjardinant una mitjanera, Torreforta.

Autor desconegut, anys 70. AHT.

---

19 CARLOS BARROS, promotor i organitzador de les trobades d'*Historia a debate*, afirmà que «la Historia de las mujeres puede contribuir a resolver la crisis actual, epistemológica y social de la historia», *vid* BARROS, C. (1997): «La Historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la Historia», a SEGURA, C.: *La historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la historia*. Madrid: Almudayna, 1997, p. 55-87. I Françoise Thébaud així ho proclamà: «está claro que la teoría feminista no es lo más importante para la Historia, sino que la historia tiene que informar a la teoría feminista», *vid* THÉBAUD, F. (1998): *Écrire l'histoire des femmes*. París: ENS Éditions. Aquesta discussió es planteja de forma més general en els estudis de dones, on, per una banda, hi ha qui defensa la postura integracionista, que aspira a incloure'ls en els programes més amplis ja existents, i, de l'altra, l'autonomista, que proposa la ruptura i l'especialitat del saber basat en les dones, com senyala Rosi Braidotti, *vid* BRAIDOTTI, R. (1991): «Teorías de los estudios sobre la mujer: algunas experiencias contemporáneas en Europa», *Historia y fuente oral*, 6, p. 3-16.

En relació amb els estudis realitzats sobre les dones al franquisme, la bibliografia es mou en temàtiques concretes, l'interès se centra principalment entorn a les associacions de dones, la seva activitat política i la seva realitat jurídicosocial, preferentment. Pel que fa a l'associacionisme femení, es tracta d'apropaments al rol que les dones ocuparen durant el règim, la repressió, les associacions i institucions que existiren al franquisme (i predominen aquells que s'ocupen de la Sección Femenina de la Falange o de l'Acción Católica. La realitat jurídica i social de les dones fomenten arguments que giren al voltant de la vida privada i pública de les dones: maternitat, família, mentalitat, educació, treball, legislació, caracteritzats per proporcionar dades sobre la situació social de les dones i els mitjans de transmissió de la ideologia imperant a l'època, com ha quedat ben palès en els capítols corresponents a l'educació i el treball de les dones d'aquest llibre, elaborats per M. Pau Granados i per mi mateixa. La major part de la bibliografia referent a aquestes temàtiques coincideix en la idea que les dones foren un dels pilars en què el règim es fonamentà per exercir una política de domini social i econòmic, creant un model d'*esposa i mare* que s'intenta perpetuar al llarg de tota la dictadura a través de diversos mitjans²⁰ i copant tots els àmbits i espais en què les dones podien prendre part, més o menys activament. És a dir, el vincle entre la política d'Estat, el discurs polític i les dones fou real i estret.

Encara que amb antecedents més primerencs, els debats entorn al treball de les dones es començaren a plantejar ara fa unes quatre dècades, primer dins del moviment feminista i, posteriorment, amb totes les dificultats inherents al medi, a l'acadèmia. Tal volta el més interessant de tots fou el que s'ha denominat «el debat sobre el treball domèstic».²¹ L'aspecte potser més interessant fou el desenvolupament del concepte de reproducció social, sorgit amb especial força des del feminisme italià.²² El sistema de reproducció social inclouria l'estructura familiar, l'estructura del treball assalariat i no assalariat, el paper de l'Estat en la reproducció de la població i de la força de treball, i les organitzacions socials i polítiques relacionades amb els diferents treballs. Segons aquesta conceptualització, el treball domèstic integrat en el treball de reproducció englobaria la producció de béns materials per al manteniment físic de les persones (alimentació, higiene, salut, etc.) però també la cura directa dels nens i nenes i de les persones adultes que constitueixen la força de treball, a més de la difícil gestió

20 Per exemple ROCA I GIRONA, J. (1993): «Del clero para el pueblo. La literatura edificante de posguerra: un instrumento de divulgación y socialización religiosa», a *Revista de Dialectología y Tradiciones populares*, 48; o VERA, M. T. (1992): «Literatura religiosa y mentalidad femenina en el franquismo» a *Baética. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, n. 14, p. 361-376.

21 Es poden consultar balanços bibliogràfics respecte al tema a CARRASCO, C. (1991): *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

22 També es desenvolupà al Regne Unit i de forma més suau a d'altres països industrialitzats. A Espanya es copsa un retard en els plantejaments, fruit de les circumstàncies polítiques dels anys setanta, les quals propiciaren que les preocupacions dels moviments feministes se centressin en la recuperació dels drets civils i socials de les dones, no en la discussió sobre el treball.

dels afectes i de les relacions socials; és a dir, el nucli fonamental del que avui en dia es coneix com a treball de cura. És per aquesta raó que en el capítol que he redactat parlo no només de producció i reproducció sinó de sostenibilitat de la vida.

Vinculat al treball productiu i a l'esfera pública, les militants de Cau de Llunes i de Causa Morada han escrit a quatre mans les reflexions sobre les lluites de les dones de Torreforta als anys setanta. El barri es configurava per a les dones com un espai social i polític, a la vegada prolongació de la domesticitat i microcosmos de relacions solidàries. La mobilització femenina tingué un paper significatiu a través de dones soles en un primer moment i després mitjançant les vocalies de dones (estructures autònomes dins de les associacions de veïns), justament perquè el barri, si bé amb nombroses dificultats i impediments, feia possible conjugar l'acció externa amb les exigències i els temps del treball familiar. Sovint, els nuclis inicials de vocalies eren el resultat d'una trama de solidaritat construïda entorn als problemes de la quotidianitat, i la reclamació de serveis socials podia constituir el primer pas vers la politització i la reivindicació del dret d'associació i de reunió i, per tant, vers una presa de consciència contra el règim. En aquest sentit és emblemàtic el cas de les associacions de mestresses de casa, que, nascudes als anys seixanta amb l'aval de la Sección Femenina de la Falange, es transformaren en la dècada dels setanta en organitzacions autònomes que tenien com a referència nacional la Federación de Amas de Casa. La supervivència determina una riquesa d'articulacions i de llocs —barri, mercat, fàbrica— en els quals la mateixa solidaritat implica la construcció de xarxes de relacions i d'intercanvi d'experiències.

Escola Gual Villalbí, annex Montblanc, Torreforta. Autor desconegut. AHT.

Tot plegat s'evidencia en treballs recents,²³ com el de Nadia Varo, que reconstrueix la participació femenina a les vagues de la província de Barcelona des del 46-47, i la presència de comissions negociadores, en un clima caracteritzat per la misèria i la forta repressió. De la mateixa manera subratlla el paper de les treballadores al moviment vaguístic de 1962, en què reivindicaven la paritat salarial. Foren significatius preludis a les protestes articulades i massives de les dones a les mobilitzacions dels anys setanta. Els conflictes de les fàbriques en què la majoria de personal eren dones, tenen unes característiques comunes i s'hi produeixen una cruïlla d'objectius, tant polítics —anarquistes, llibertats democràtiques—, com econòmicosocials —estricteament laborals— i feministes. Els processos també són similars. En primer lloc, i davant de les carències de la situació laboral, les treballadores començaven per denunciar els abusos intercanviant opinions a l'hora de l'esmorzar, als vestuaris o a l'entrada o sortida de la fàbrica. Existia també el fet aïllat, esporàdic, d'una dona que, espontàniament, pujava a alguna plataforma i denunciava una situació i arengava la resta perquè se sublevessin... els detalls i els fets dels dos estudis de cas de Tarragona, la Tabacalera i la Valmeline, ens il·lustren de les lluites de les dones a les fàbriques a Tarragona.

Com podem comprovar, doncs, l'estructura del nostre treball conjunt, en la voluntat de reconstruir la història del barri de Torreforta a través de les seves dones, ha estat un plantejament global en el qual s'han abordat parcel·les distintes de la vida de les dones de la manera en què conformen la complexitat de les existències. Sí, és veritat, de cadascun dels temes tractats hi havia bibliografia —d'alguns més, d'altres no tanta— però el que sí que no hem trobat ha estat un estudi històric d'un barri obrer tal com nosaltres l'hem abordat. Això no obstant, he de reconèixer que la pionera en estudis de dones i barris ha estat Isabel Segura, qui, ja fa bastants anys ha anat teixint amb constància la història de la ciutat de Barcelona districte per districte. Des del 1996 el Centre d'Informació i Recursos per les Dones (CIRD) de l'Ajuntament de Barcelona posà en marxa el projecte de recuperació de la memòria històrica de les dones, a través de les seves protagonistes,²⁴ a partir dels seus àlbums de fotos familiars, en una recerca orientada vers tres àmbits: l'espai d'origen, els treballs i els seus espais, i l'espai polític.

Cal dir, a més a més, que existeixen iniciatives en forma de tesis doctorals molt noves que tracten els moviments veïnals i els barris des de la perspectiva de gènere, que també vull citar. Encara que d'entrada ja he de dir que els més recents i als meus ulls més innovadors, tant per l'enfocament, el marc teòric, com per la metodologia emprada, no són estudis històrics. Em refereixo, en primer lloc, a la tesi de Jordi

23 VARO MORAL, N. (2005): *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*. Madrid: Fundació I de Mayo, DOC3.

24 SEGURA, I. (2009): «Protagonisme de les dones en la història de la ciutat» a CUADRADA, C.: *Memòries de dones*. Tarragona: Arola editors, p. 243-263.

Bonet²⁵ en l'àmbit de la psicologia social, en la qual analitza els processos de participació ciutadana. Entén el territori com un lloc de radicalització democràtica, en les polítiques urbanes de Madrid i Barcelona, sense fer cap esment al desenvolupament històric, ni del territori ni dels moviments socials (encara que considera com a informant clau una historiadora). En canvi la de Fabià Díaz-Cortés,²⁶ des de la geografia, malgrat presentar similituds, també té divergències amb l'anterior; la més notable, segons la meua opinió, és la major sensibilitat mostrada a l'evolució històrica de l'espai estudiat. El que sí tenen en comú és el centrar els seus interessos sobre l'actualitat i prendre com a unitat d'observació el barri. Bonet declara no haver inclòs la dimensió de gènere —fet que ell mateix considera un detriment en la pròpia recerca— però sí que es considera deutor de l'epistemologia feminista:

[...] segons la qual, no és possible abstraure'ns dels coneixements previs i dels vincles afectius i polítics que mantenia amb l'objecte d'estudi, ja que tot coneixement es produeix sempre des d'un lloc determinat i es determina com a un coneixement situat i parcial.»²⁷

En contrast, Díaz-Cortés ressalta l'haver partit d'una anàlisi de gènere, estudiant la vida quotidiana als espais públics des de les categories de gènere, edat, ètnia i classe, dimensions que ha intercalat contínuament al llarg de la seva anàlisi.

Des d'una altra perspectiva, encara que també amb aspectes coincidents interessants, Adriana Ciocchetto, del Col·lectiu Punt 6 de l'ETSAB, ha presentat aquest darrer mes de març de 2013 una tesi de màster amb el títol *La incorporació de l'experiència quotidiana a l'anàlisi urbana*.²⁸ L'objectiu principal de la recerca ha estat el de comprovar la incorporació de la dimensió quotidiana en la pràctica urbanística actual, especialment a Catalunya, a partir d'una anàlisi crítica i propositiva de la realitat. El treball ha confirmat que en la pràctica urbanística actual —remuntant-se, però, a la crítica des de la dècada dels seixanta— s'ha generalitzat la visió de la vida quotidiana des d'una concepció exclusivament productiva, deixant de banda les activitats relacionades amb la cura i la reproducció de la vida. Les teories feministes i els estudis de gènere han estat els que han aportat una mirada crítica a aquesta tendència, però han restat en un pla marginal i no han estat incorporades a la pràctica general. L'autora

---

25 BONET, J. (2011): *Participació ciutadana i polítiques de regeneració urbana al centre històric de Barcelona*. UAB, Llicència creative commons, consultable a: <http://www.academia.edu/1065167/Participacio_ciudadana_i_politiques_de_regeneracio_urbana_al_centre_historic_de_Barcelona>.

26 DÍAZ-CORTÉS, F. (2009): *Espai públic, vida quotidiana i identitat de barri a Terrassa: la construcció material i social de Can Palet i Ca n'Anglada a través d'una geografia de la proximitat*. UAB, consultable a <<http://tdx.cesca.cat/handle/10803/4996>>.

27 BONET, *op. cit.*, p. 12.

28 Consultable a <<http://www.recercat.net/handle/2072/208672?show=full>>

ha pogut verificar que amb la utilització de les metodologies qualitatives és possible incorporar l'experiència quotidiana a l'anàlisi urbana. O sigui que, ja per finalitzar, veiem que l'estudi dels barris actuals és un tema que suscita gran interès i que s'aborda des de perspectives diverses: la psicologia social, la geografia, l'urbanisme, però no —o almenys no en tota la seva complexitat— des de la història de les dones.

És important fer notar que la nostra recerca grupal té dues vessants: la pròpia investigació en si, pel que té de procés viscut i d'enriquiment personal i de grup, car contribueix a desenvolupar el saber i el coneixement que ens forma i modela; i, a més, la utilitat social que comporta, perquè el segon objectiu és, des del coneixement del passat, ajudar a millorar les condicions de vida de les persones, per tal que el veïnat de Torreforta conegui els seus orígens i la seva història, i assoleixi així el poder necessari per continuar transformant l'espai viscut, el seu entorn, la seva vida quotidiana, a partir de l'autoconeixement comunitari i de les seves necessitats i demandes col·lectives. Reescriure la història de les dones segueix sent decisiu per repensar paradigmes estàndards i marcs analítics de la història. És obvi que la historiografia del segle XXI ha d'encarar el repte de construir narratives que reconeguin la diversitat dels subjectes històrics i es proposin noves maneres de fer història. Si les historiadores de les dones del passat som capaces de canviar el coneixement, hem de confiar que allò que fem serveixi per bastir un futur millor per a les dones i els homes de les noves generacions, com deia Temma Kaplan: «a mi em sembla que el fet de pensar la història en termes de gènere ha canviat el món».²⁹

Esbarjo en família, Torreforta. Anys 70. Fotografia cedida per la família Romero.

²⁹ Citada a SHAPIRO, A. L. (1992): «History and Feminist Theory», monografia de *History and Theory*. Wesleyan University.

Per acabar, no vull acabar aquestes paraules sense donar el nostre agraïment més sincer a les persones que han fet possible la nostra investigació:

A la presidenta de l'ITA (Institut Tarragoní d'Antropologia), Yolanda Bodoque, per la seva amabilitat i per les facilitats ofertes en tot moment per consultar l'AEC (Arxiu d'Etnologia de Catalunya), i també a Neus Jàvega, arxivera; a Ricard Ibarra, director de l'AHT (Arxiu Històric de Tarragona) i a Jordi Piqué, director de l'AHCT (Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona) per les ajudes prestades en les consultes dels fons i com a president del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, per la recepció i edició del nostre estudi.; Esther Gutiérrez dóna les gràcies a Aaron Gutiérrez per les informacions rebudes sobre el barri de La Mariola a Girona, a l'Associació de Veïns de Plana Lledó per l'accés concedit a la seva documentació, i a J. Andreu pel seu valuós testimoni i per brindar-se a fer de vincle entre ella i la junta de l'AAVV de Plana Lledó; les integrants de l'equip d'audiovisuals agraeixen la participació a les dones de Torreforta entrevistades en el documental; Anna Moya a Ángeles de la Fuente, Carmen Clavero Polo, Carmen Muñoz, Jacqueline Ferré, Juan Martínez Manzano, Paco Xammar, Teresa Fortuny i a la comunitat de les Germanes Carmelites de Tarragona; M. Pau Granados a Candida, M. Carmen i Meli per compartir les seves vivències amb ella, així com a Tecla Martorell per totes les informacions brindades; i Elisabeth Sánchez Legaz, Laia Estrada, Joana Badia i Zèlia Camps a Teresa Fortuny, Anna Guasch, Ana María González, Antonia Jimenez i Piedad Jimenez, agraint-los així que les fessin partícips de les seves experiències per poder relatar-les en aquest llibre.

Un esment especial, també, al suport i l'interès demostrat en tot moment per les components de la Comissió de Recuperació de la Memòria Històrica de les Tarragonines, del Consell Municipal de Dones de l'Ajuntament de Tarragona; a l'Institut Català de les Dones per la subvenció rebuda per iniciar el projecte de recerca *Per amor a la ciutat*; a la direcció del Centre de Cultura Francesca Bonnemaïson per donar-nos la possibilitat de muntar el documental de les dones de Torreforta a les seves instal·lacions; a la direcció de la Mostra Internacional de Cinema de Dones de Barcelona per haver-lo inclòs en la seva programació; a la Regidoria de Serveis a la Persona de l'Ajuntament de Tarragona i a la seva regidora, Victòria Pelegrín, per fer possible que els centres cívics de la ciutat hagin fet difusió de l'exposició de *Les dones als orígens de Torreforta*, així com l'aposta de l'actual regidor, Javier Villamayor, a qui regraciem també que mercès a la contribució de l'ajuntament aquest llibre surti a la llum.

La nostra voluntat, tal com ha quedat palès en repetides ocasions al llarg dels nostres redactats, ha estat, per sobre de tot, retre un sincer homenatge a totes aquelles dones, les d'aquí i les que arribaren d'arreu, que amb la seva il·lusió, la seva força, la seva empena i el seu esforç varen construir i tirar endavant un barri partint del no-res. Dones anònimes i senzilles, però totes lluitadores. Aprofito paraules que no són meves, sinó manllevades del discurs que féu Ángeles de la Fuente el 8 de març

proppassat³⁰ a l'ajuntament tarragoní, perquè les seves paraules són les més adients per cloure aquest llibre:

Este homenaje no es para mí. En primer término, lo es para aquellas personas comunes y corrientes, en muchos casos de procedencia humilde. Personas valientes que son referentes para que el resto actuemos, que son la chispa para que veamos la luz de nuestra responsabilidad...

En segundo término, este homenaje es para todas aquellas compañeras de Valmeline, que sirvieron como ejemplo para el movimiento obrero entre las décadas de los sesenta y ochenta, en una lucha que, desgraciadamente, hoy cobra más sentido que nunca. Gracias por todos los momentos que compartimos, nuestra constancia, responsabilidad, diálogo, solidaridad y victorias que nos enriquecieron como personas...

Deduzco que mi reconocimiento parte de las luchas sociales acometidas en la fábrica textil Valmeline, así que pasaré a relatar, brevemente, dos de los muchos momentos más importantes vividos en esos años. Corría 1974, aún con el dictador vivo, cuando realizamos una huelga de cuarenta días que resultó pionera en el ambiente social de Tarragona, por los lazos de unión que creó y por el hecho de ser llevada exclusivamente por mujeres. Hubo, incluso, participación de extranjeros sindicalistas que conocieron la lucha de la fábrica al estar de vacaciones en Tarragona. Recuerdo que nos facilitaron hojas informativas en francés, alemán e inglés.

Hoy en día, la huelga es algo común, pero en esa época no lo era tanto. Para las trabajadoras fue el primer conflicto laboral grave, y para la ciudad de Tarragona la primera protesta de este tipo que superaba el ámbito estrictamente empresarial, tras la triste Guerra Civil. En cierto sentido, y lo digo con humildad, creamos un sentido de admiración y estupor en muchos tarraconenses por nuestro coraje y organización.

Evidentemente, la huelga acabó con bastantes mejoras en las condiciones económicas y de trabajo. Algunas fueron: treinta días de vacaciones; que la empresa facilitara los balances económicos trimestralmente; el reconocimiento de las asambleas y las comisiones representativas como órganos de representación de las trabajadoras; la excedencia por maternidad con obligación de readmisión en el puesto de trabajo; la reducción de jornada para atender a menores, puestos de trabajo adecuados para personas embarazadas, etcétera.

30 Discurs del 8 de març de 2013, inèdit, en motiu de l'agraïment per rebre el reconeixement del Consell municipal de dones en forma de punt de llibre. Les meves més efusives mercès per concedir-me el permís d'utilitzar-lo.

Pero claro, como buena empresa multinacional, las decisiones más importantes se toman en función de procesos ajenos a la economía española, respondiendo a sus propios intereses. Cuando ya han acabado de precarizar a sus trabajadores con salarios mínimos y no pueden obtener más beneficios, emigran a otro país con mano de obra más barata. Así que Valmeline, en 1979, propone su cierre.

Pero las mujeres, a las que tantos años nos había costado conseguir derechos laborales, no nos quedamos de brazos cruzados.

Ni cortas ni perezosas, ocupamos y nos encerramos en la nave de trabajo durante veintiocho días, en una acción de extraordinario esfuerzo, al tener la mayoría hijos pequeños. Recuerdo, aún con ternura, como las familias, especialmente los maridos, traían la comida para las luchadoras, que cabe decir, también estuvimos acompañadas por trabajadoras de empresas ajenas.

De todo lo expuesto deduzco que cuando se desarrolla una gran actividad organizativa, se crean vínculos humanos que en otras circunstancias no se habrían dado. Supimos diferenciar cuáles eran nuestros intereses y dejar constancia de nuestra solidaridad.

Esta historia de lucha social revalorizó la condición femenina, por cuantas reivindicaciones pioneras conseguidas para mejorar las condiciones de trabajo y la composición exclusiva de mujeres en la lucha. Dada la experiencia, me permito afirmar que quienes han sido capaces de defender sus propios derechos, con continuidad y argumentaciones coherentes, difícilmente serán elementos pasivos de la sociedad.

La historia de Valmeline se produjo hace más de treinta años pero aún sigue siendo actual, pues demuestra un ejemplo de resistencia y constancia organizativa.

Es más, me permito dirigirme a cualquier ciudadano para decirle que no se inmovilice en el presente por algo que podría suceder en el futuro.

7.1 Bibliografía

- ARÓSTEGUI, J. (1992): «La historiografía sobre la España de Franco. Promesas y debilidades», *Historia Contemporánea*, 7, p.77-99.
- BARROS, C. (1997): «La Historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la Historia» a SEGURA, C.: *La historia de las mujeres en el nuevo paradigma de la historia*. Madrid: Almudayna, 1997, p. 55-87.

- BONET, J. (2011): *Participació ciutadana i polítiques de regeneració urbana al centre històric de Barcelona*. UAB, Llicència creative commons, consultable a <http://www.academia.edu/1065167/Participacio_ciutadana_i_politiques_de_regeneracio_urbana_al_centre_historic_de_Barcelona>
- BOZAL, V., et alii (1975): «La cuestión urbana y la lucha de clases», *Zona Abierta*, n. 4 (estiu de 1975). Madrid, p. 27-42.
- BRAIDOTTI, R. (1991): «Teorías de los estudios sobre la mujer: algunas experiencias contemporáneas en Europa», *Historia y fuente oral*, 6, p. 3-16.
- CARRASCO, C. (1991): *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- CASTELLS, M. (1977): *Ciudad, democracia y socialismo*. Madrid: Siglo XXI.
- CIOCOLETTO, A. (2013), *La incorporació de l'experiència quotidiana a l'anàlisi urbana*. ET-SAB, consultable a <<http://www.recercat.net/handle/2072/208672?show=full>>
- DE RIQUER, B. i CULLA, J. (1990), *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*. Barcelona: Crítica.
- DÍAZ-CORTÉS, F. (2009): *Espai públic, vida quotidiana i identitat de barri a Terrassa: la construcció material i social de Can Palet i Ca n'Anglada a través d'una geografia de la proximitat*. UAB, consultable a <http://tdx.cesca.cat/handle/10803/4996>
- FERNÁNDEZ SEGURA, J.: *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*. Defensada a la UB el 9 de novembre de 2005, consultable a <<http://hdl.handle.net/10803/1984>>
- GARCÍA NIETO, M. C. (1990): «Marginalidad, movimientos sociales, oposición al franquismo. Palomeras, un barrio obrero de Madrid, 1950-1980», *Actas del Congreso Internacional «La oposición al régimen de Franco»*, vol. II. Madrid: UNED, p. 269-285.
- GAVIRIA, C. (1972): «El paternalismo urbano», *Andalán*, nº 72, 1 de setembre de 1972, pp. 8-9.
- MOLINERO, C. (2003): «Memoria de la represión y olvido del franquismo», *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, n. 11, p. 25-33; i RUIZ, P. (2007): «Los discursos de la memoria histórica en España», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, <http://hispanianova.rediris.es/m>
- MOLINERO, C. i YSÀS, P. (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI.
- MOLINERO, C. i YSÀS, P. (coord.) (2012): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició. Mélanges de la Casa de Velázquez*. <http://mcv.revues.org/4503>
- REIG, R., (1999): «Repertorios de la protesta: una revisión de la posición de los trabajadores durante el primer franquismo», a SAZ, GÓMEZ, *op. cit.*, p. 37-76.

- ROCA I GIRONA, J., (1993): «Del clero para el pueblo. La literatura edificante de posguerra: un instrumento de divulgación y socialización religiosa», *Revista de Dialectología y Tradiciones populares*, 48.
- SÁNCHEZ LEÓN, P., PÉREZ QUINTANA, V. (2008): *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid: Los libros de la catarata.
- SAZ, I., GÓMEZ RODA, A. (1999): *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*. València: Episteme.
- SEGURA, I. (2009): «Protagonisme de les dones en la història de la ciutat», a CUADRADA, C.: *Memòries de dones*. Tarragona: Arola Editors, p. 243-263.
- SHAPIRO, A. L. (1992): «History and Feminist Theory», monografía de *History and Theory*. Wesleyan University.
- THÉBAUD, F. (1998): *Écrire l'histoire des femmes*. París: ENS Éditions.
- VARO MORAL, N. (2005): *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*. Madrid: Fundación I de Mayo, DOC3.
- VERA, M.T. (1992): «Literatura religiosa y mentalidad femenina en el franquismo», *Baética. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, n.14, p. 361-376.